

BEDAĞŞAN İSMAİLİLERİNE AİT ELYAZMALARI*

Maryam Moezzi**

Çev. Ali Ertuğrul***

ÖZET

Ellerden uzakta, Çin ile yan yanadır. Zemini dik ve gâyet yüksektir. Göğü öpen ve birbirine geçmiş dağlarıyla, sıkıntı veren dar geçitleriyle, dokuz ay süren sert kışlarıyla Asya'nın dört büyük medeniyetini: İran, Hind, Çin ve Orta Asya'yı bünyesine katmıştır. Hâlbuki bu dört coğrafyaya en uzak noktadadır ve bu topraklardan kaçanlara, sadece şahıslara değil fikirlere ve kadim inançlara da daima emniyetli bir sığınak olmuştur. Onları kenarda tutmamış, onlarla birlikte kaynaşmıştır. Bunun misalleri, onlara ait elyazmalarında: Bedağşan İsmaililerine ait elyazmalarında mevcuttur. Yazar da, bu makalede, saha araştırması yoluyla onları tanıtmaya çalışacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bedağşan, İsmaili, Kaynaklar, Pamir, Tacikistan.

MANUSCRIPTS OF ISMAILIS OF BADAĖSHSHAN

ABSTRACT

It is away from hands and side by side with China. Its floor is perpendicular and very high. Through its mountains touching to the sky and mingled each other, through its extremely narrow and obtrusive crossovers, through its nine-month-long hard winters; four great civilizations of Asia; Persian, Indian, Chinese and Central Asia have been concluded by its (Badakhshan's) body. However, it is the furthest point from these four geographies and it is always a safe shelter to those fleeing from these lands, not only to people, but also to ideas and ancient beliefs. It has not kept aside them, having fused with them. The examples of that, in the manuscripts belonging to them: in the manuscripts of İsmailids of Badakhshan, are available. The author of this article will attempt to present them with aid of the field research.

Key words: Badakhshan, Ismaili, Resources, Pamir, Tajikistan

* “Dest-niviştehâ-yı İsmailiyân-ı Bedağşan”, **Pejuheşnâme-i Encümen-i İrani Tarih**, yıl 1, sayı 1, güz 1388/2008, s. 101-121.

** Doç.Dr., Meşhed Firdevsî Üniversitesi Tarih Bölümü.

*** Dr., DEÜ. İlähiyat Fakültesi.

GİRİŞ

On üçüncü/on dokuzuncu asrın¹ sonlarında, sömürgeci iki devletin, Rusya ve İngiltere'nin nüfûz alanlarını genişletme peşinde koşması, Bedahşan'ı da araştırmacıların ilgi alanı içine sokmuş oldu. Bu yüzden ilk araştırmalar da, bu bölgenin coğrafi vaziyeti ve yolları üzerine olmuştur.² 1296/1878 yılında, Rus araştırmacılar bu bölgeye ayakbastılar.³ Bu seferlerin hedefi, bölgenin değerini tayin etmek ve yollarını tespit etmeye yönelikti. Sonuçta, bu teşebbüsler 1313/1895 yılında, bu bölgenin, görünüşte Afganistan ve Buhara Hanlığı, gerçekte ise Rusya ve İngiltere arasında taksim edilmesiyle neticelendi.⁴

Bu sahip olma duygusuna bağlı olarak, daha ziyade Rus araştırmacılar bu bölgeye yolculuklar yaptılar. Bunlardan biri olan Babrinski*, 1316/1898 yılında Bedahşan'ı görmüş ve bu diyarın yaşlılarıyla sohbetinde bulunmuştur.⁵ 1320/1902 yılında, başka bir Rus araştırmacı, Palaytsuf, bu diyardaki İsmaililerin en mukaddes kitabını, yani *Ümmü'l-Kitâb*'ı keşfetmeyi başardı.⁶ A. A. Simiunuf** (ö. 1337/1958) da, 1319/1901 yılında Tacikistan Bedahşan'ına bir sefer yapmış ve dönüşünde de bu bölgenin halkına dair bir makale neşretmiştir. Hatta bunu, küçük bir kitap sûretinde ayrı olarak da yayınlamıştır.⁷

Zarubin –Rus dilbilimci- de, bu bölgedeki ikâmeti neticesi, 1331/1912 yılında İsmaililere ait elyazmalarından oluşan küçük bir mecmua ele geçirmiş ve bunları, 1335/1916 senesinde Asya Müzesi Petersburg Sin İlimleri Akademisi'ne hediye etmiştir.⁸ Onu, 1337/1918 senesinde, İsmaililere ait elyazmalarından

¹ Kısaltılmış olarak yazıyla gösterilecek olanlar istisna, bu çalışmada geçecek olan bütün tarihler, hicri-kamerî/miladî şeklinde kullanılacaktır.

² Henri Mouzer, **Sefernâme-i Türkistan ve İran (Güzerî der Asya-yı Merkezî)**, trc. Ali Mütercim, yay. haz. Muhammed Gülbin, Tahran 1356/2536 (İntişârât-ı Seher), s. 8.

³ V. Barthold, **Güzide-i Makâlât-ı Tahkikî-yi Barthold**, trc. Kerim Kışâverz, Tahran 1351 (İntişârât-ı Emir Kebir), s. 33.

⁴ A. Krausse, **Russian in Asia, A Record and study 1558-1899**, London 1899 (Grand Richard), s. 243-244; H. Rawlinson, **England and Russian in the East**, Karachi 1980 (İndus publication), s. 308-318.5.

* Bu isim "Bobrinski" şeklinde de yazılmaktadır [müt. İlv.].

⁵ Babrinski'nin Pamir pirleriyle/yaşlılarıyla sohbetleri aşağıdaki eserde bir araya getirilmiştir:

А. БОБРИНСКИ, ВЪДЖКИ ИЗ БЕСЕДА А. БОБРИНСКОГО С ПИРАМИ ПАМИРА, ПОСРАНИЧНИКИ И ЖИТЕЛИ ПАМИР А (ДУЩАНЪБЕ, ПОМИР, 1995), СТРЮ 103-112Ю.

⁶ Ivanow, c. I, 1936, s. 132.

** Bu isim "Semenov" şeklinde de yazılmaktadır [müt. İlv.].

⁷ **Mukaddeme-i B.Y. İskenderof be-Zebân-ı Rusî ber Kitab-ı Muhammedzâde ve Şahzâde**, 1973, s. 8-9.

⁸ A. Bertels ve M. V. Bakayef, **Fihrist-i Nüşahâ-yı Hatfî Mevcûd der Vilâyet-i Bedahşan-**

oluşan başka bir mecmuayı bu müzeye takdim eden Simiunuf takip etmiştir. Haydar Mirza Şuğnanî'nin kendi bölgesinin tarihini (*Tarih-i Mahallî*) yazması 1331/1912 yılında olmuş; Simiunuf, bunu, haşiye ve dipnotlarla takviye ederek 1336/1917 yılında Rusça'ya tercüme edip Moskova'da neşretmiştir.⁹ Bununla birlikte onun bu faaliyetleri, Ivanow'un sonraları gerçekleştirmiş olduğu çalışmalarla mukayese edildiğinde, gayet basit ve sıradan kalmaktaydı. Ivanow, mücâvir bölgelerden –Afghanistan Bedahşanı, Çitral ve Hunza gibi- ve diğer mıntikalardan pek çok elyazması elde etmeye muvaffak olmuş ve daha sonra bunları, 1312/1933 senesinde, kitap tanıtımı yaptığı bir çalışmada, diğer İsmailî eserlerle birlikte tanıtmıştır¹⁰ ki, üzerinden bir hayli zaman geçmiş olmasına rağmen hâlâ araştırmacılar bu çalışmaya atıfta bulunmaktadır.

Bu tür faaliyetlerin gelişmesinde, “Sovyet İlimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü” ile “Tacikistan İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü” adındaki iki enstitünün önemli hizmetleri olmuş; bu iki kurum Tacikistan Bedahşanı'nda mevcut bulunan bütün elyazması nüshaları bir araya getirmiştir. Buna göre 1338-42/1959-1963 yılları arasında, başlangıçta Andrey Bertels – seçkin Rus İsmailiye araştırmacısı-ın, daha sonraları da Muhammed Vefa Bakayef'in başkanlığında bir heyet teşkil edilmiş; bunlar Bedahşan'da yazılmış çok sayıdaki elyazması nüshayı bir araya getirerek mikrofilmlerini almışlardır. Daha sonra da hazırlanan bir fihristte, bu elyazması nüshalarla ilgili bazı değerlendirmelerde bulunmuşlardır.¹¹ Bu yeni nüshaların keşfedilmesinin ardından Ivanow, hazırlamış olduğu kitap tanıtımı fihristine bir kez daha göz atmak zorunda kalmış ve söz konusu müddet zarfında Hindistan, İran ve Suriye'den kendi gayretleriyle elde ettiği şeyleri de ilave ederek 1341/1963 yılında aynı alanda yeni bir kitap neşretmeye muvaffak olmuştur.¹²

1337/1918'deki Ekim inkılâbından** birkaç ay önce Rusya'yı terk etmiş olan Ivanow, 1299-38/1920-59 yılları arasında Hindistan'da geçirdi. O, Kalküta şehrinde Bengal Asya Encümeni¹³ ile birlikte çalışmış; daha sonra da Bombay'a

1 Tacikistan, trc. K.B. Elçibeg ve S.A. Şahhumarof, Kum 1376 (İntişârât-ı Âyetullah Mar'âşi), s. 7-8.

9 СЕМЕНОВ, А. А., “ИСТОРИЯ ШУШНАНА, СПЕРС ДСКОНИГО ПЕРЕВА ПРМЕЧАН ЯМА СНАБД А А. А. СЕМЕНОВ”, ПМКЛАГСА, XXI.

10 Ivanow, **A gide to Ismaili Literature**, London 1993 (Royal Asiatic Society).

* Bu isim “Mamad Vafo Bakoev” şeklinde de yazılmaktadır [müt. İlv.].

11 A. Bertels ve M. V. Bakayef, a.g.e., s. 8-9.

12 Ivanow, **A gide to Ismaili Literature**, Tahran 1963 (Tahran Üniversitesi Yayınları).

** Muhtemelen bir sehiv söz konusudur. Zira Rusya'daki Ekim inkılâbı, yazarın yukarıda zikrettiği tarihte değil, 1336/1917'de (25 Ekim 1917) vuku bulmuştur [müt. İlv.].

13 Asiatic Society of Bengal

giderek buradaki İsmailîlerle birlikte İslamî Araştırmalar Kurumu¹⁴'nu faaliyete geçirmiştir. Onun, yine bu şehirde, 1325/1946'da, İsmailî Cemiyeti¹⁵'nin kurulması hususunda da önemli katkıları olmuştur. Ivanow, bu müesseselerin de yardımıyla, Bedahşan, İran ve Hindistan İsmailîleri'nden toplanmış bulunan eserleri neşretmeyi başarmıştır.¹⁶

Elde edilmiş olan bütün bu kaynaklardan herhangi birine bugün ulaşmak mümkün değildir. Her ne kadar onlardan bazısının Tacikistan İlimler Akademisi'nde olduğuna dair haberler mevcutsa da,¹⁷ bu makalenin yazarının müracaat ettiği vakit, mikrofilm hâlindeki elyazması nüshalardan çok az bir kısmı hâric burada (1979/2000) bir şey bulunmuyordu. Ancak Bedahşan, el yazısıyla eserler yazma/çoğaltma işinin son bulmadığı ve bugün bile varlığını sürdürdüğü şanslı bir yerdir. Bu cihetle söz konusu kitaplardan ve risâlelerden pek çoğunun daha yeni yazılmış nüshalarını bu topraklarda bulmak mümkündür. Harog Beşerî İlimler Fakültesi'nin bünyesinde yeni tesis olunan araştırma kurumunun mesullerinin bu metinlerden alınmış mikrofilm nüshalarını bir araya getirme yönündeki gayretleri de, işi bir dereceye kadar kolaylaştırmaktadır. Bu metinleri tekrar bir araya getirme işi, her ne kadar daha başlangıç aşamasında ise de, bugün halkın elinde bulunan kitaplardan, risâlelerden ve kitapçıklardan/defterlerden pek çoğunu kapsamıyorsa da ve toplanan eserler nizam ve tertipten uzak bir şekilde muhafaza ediliyorsa da, sonuçta onlara ulaşmak mümkündür. Bugün bir araya getirilmiş bu eserler, araştırmacıları, bu bölgedeki köylere gitmek için masraflı ve meşakkatli seferlere çıkmak, sıkıntılara göğüs germek ve uygun olan zamanı –yılın mevsimlerinden bir kısmını- gözetmek zorunda kalmaktan nispeten kurtarmıştır.

Buraya kadar bahsetmiş olduğumuz Bedahşan İsmailîlerinin elinde bulunan elyazması nüshaları, bu bölgedeki (Afganistan ve Tacikistan Bedahşanı'nın ekserisi, İsmailî ve gayr-ı İsmailî) mahallî hanedanlar hakkında yazılmış olan mahallî tarihler ya da tek yazma nüshası bulunan eserler gibi konuları bakımından birkaç kısma ayırmak mümkündür. Seng Muhammed Bedahşî tarafından yazılmış olan ve mahallî Miran sülalesinin Bedahşan'da oluşmasından 1233/1880 yılına kadarki tarihini ele alan *Tarih-i Bedahşan*, bu neviden bir örnek kabul edilebilir. Bedahşî'nin bıraktığı yerden Mirzâ Fâzıl (Fazl Ali) Beg Sorh-efser* adındaki başka bir mahallî yazar devam etmiş ve Bedahşan

¹⁴ Islamic Research Association

¹⁵ Ismaili Society

¹⁶ Ferhad Defterî, **Tarih ve Akaid-i İsmailiye**, trc. Feridun Bedreî, Tahran 1375 (İntişârât-ı Ferzan), s. 35-36.

¹⁷ Defterî, aynı eser, s. 34.

* “Sorh-efser” şeklinde geçen bu ifadeyi “Kızılbaş” şeklinde de tercüme etmek mümkündür. Zira ibaredeki “sorh”: “kızıl, kırmızı”, “efser” ise: “taç” ve “subay” anlamına gelmekte olup

Miran idaresi esnasında vuku bulan hadiseleri 1325/1908 yılına kadar beyân etmiştir.¹⁸

Her iki müellif de gördüğü kadarıyla Ehl-i Sünnet'e mensupular ve daha ziyade siyasî vakıaları zikretme gayreti içindeydiler. Bununla birlikte az da olsa zaman zaman Bedahşan'ın dinî ve sosyal durumunu da dile getirmişlerdir. Bedahşan Miran'ı hakkında yazılmış olan bu kitaptan, onların da Sünnî olduklarını, Semerkand'ın el vermiş pirlere (görünüşe göre Nakşibendî) kabul edildiklerini¹⁹ ve söz konusu dönemde sakinleri de Sünnî olan Bedahşan'ın merkezine hükmettiklerini anlıyoruz. Ancak bu kitabın müellifleri İsmaililere teveccüh göstermemişlerdir. Seng Muhammed Bedahşî, sadece bir hususta, “çetrârât ve bedâhşânât” hususunda, “Şî'a-yı şeni'a-yı bâtile-i İsmâ'iliyye”den bahsetmiş²⁰, onlara dair başka hiç bir zikirde bulunmamıştır. Bununla birlikte Bedahşan mirleri ile Şuğnan şahları arasındaki siyasî ilişkilere dair işaretler mevcuttur, ancak yine bu şahların din ve mezheplerine dair hiçbir şey zikretmemişlerdir. Bu kitap bir kez 1336/1959 yılında ofset olarak Leningrad'da basılmış, başka bir kez de Dr. Minuçehr Sutûdeh tarafından 1367 senesinde İran'da neşredilmiştir.

Mîrân-ı Katagan ve Dervâz gibi Bedahşan nahiyelerindeki mahallî emirler hakkında kaleme alınmış başka bir yazma eserin daha mevcut olduğu, Burhaneddin Kûşkekî'nin bu iki mıntıkanın tarihine dair telif ettiği eserinde kullandığı kaynaklardan anlaşılmaktadır.²¹ Her ne kadar elde bu yazma eserlerin asıllarıyla ilgili malumat bulunmuyorsa da, Kûşkekî'nin eserinde yer verdiği muhtasar malumattan hareketle, hâkimlerin ve de zikredilen mahallî hanedanların sultası altında yaşayan halkın tümüyle Ehl-i Sünnet'e mensup oldukları ortaya çıkmaktadır. Bu yüzden söz konusu kimselerin mahallî tarihleri de, kendilerine komşu topraklarda yaşayan İsmailîler hakkında her hangi bir tavsifi malumatı içermemektedir.

İsmailîlerin kendileri tarafından yazılmış olan mahallî tarihlerden biri olarak Haydar Mirzâ Şuğnanî'nin *Tarih-i Şuğnan*'ının ismi geçmektedir. Daha önce de zikredildiği gibi, Simiunuf bu eseri açıklamalarla ve daha başka malumatla ziyadeleştirip 1336/1917 yılında Rusça'ya tercüme ederek Moskova'da neşretmiştir. Şuğnan şahlarının tarihi hakkında olan bu kitabın

askerî yönleri de bulunan “Kızılbaş” unvanının Farsça'ya tercümesi gibi gözükmektedir [müt. ilv.].

¹⁸ Seng Muhammed Bedahşî, **Tarih-i Bedahşan**, haz. Minuçehr Sutûdeh, bsy. 1367 (İntişârât-ı Cihangiri), s. 95.

¹⁹ Aynı eser, s. 2.

²⁰ Aynı eser, s. 37.

²¹ Burhaneddin Kûşkekî, **Râhnumâ-yi Katagan ve Bedahşan...**, trs, s. 11-15 ve 228.

konusu, Şah Hâmûş isimli şahsın neslinden gelen mahallî rivayetlerle uygunluk arz eder. Aslında, daha eski mahallî rivayetlerin bir araya getirilmesiyle oluşturulmuş olan bu kitap, diğer müelliflerin de kaynağı durumundadır.

İsmailîler tarafından yazılmış olan başka bir eser de, yanlışlıkla kendisine *Tarih-i Bedaşan* ismi verilen ve bahisleri yine Şuğnan tarihi hakkında olan bir tarih kitabıdır. Bu eserin yazarları Kurban Muhammedzâde, Muhabbet Şahzâde, Ahund Selman (Süleyman) ve Seyyid Şah Futûr’dan oluşmaktadır.²² İskenderof, bu kitabın Rusça olan mukaddimesinde (s. 6-7), şahsen 1331/1952 senesinde Kurban Muhammedzâde ve Muhabbet Şahzâde ile görüştüğünü dile getirmektedir. O, her ikisini, sahip oldukları ilmi, ev tipi mekteplerde tahsil etmiş Pamir medreselerinin muallimleri olarak tanıtmaktadır. Bu kitapta, Kurban Muhammedzâde, eserinin kaynaklarını, bölgenin yaşlılarından elde edilen şifahî rivayetler yanında Seyyid Ferruhsah’ın *Risâle*’si ve Mirzâ Haydarşah Şuğnanî’nin söz konusu eseri olarak vermektedir.²³ Buna göre Muhammedzâde’nin eseri, çeşitli mahallî rivayetlerin derlenmesiyle oluşmuş bir mecmua idi. Ancak bu kitap, bilhassa ele aldığı yılları zikrederken bir takım karışıklıklara meydan vermiştir. Bu bakımdan gözden kaçmış olan tarihleri, bu nahiyede mevcut bulunan kitâbeler (sengnibiştehâ) ile karşılaştırarak ortaya çıkarmak ve doğrulamak gerekir. Bu gibi hususlar, eseri kullanırken ihtiyatı elden bırakmamak gerektiğini gösterir.

Bu kitabı oluşturan dört defterden (bölümden) son üç defter –“Şuğnan Şahları Tarihi” (13/19. yüzyılın ortalarından bu tarafa), “Afganistan Tarihi” (yani Afganların Şuğnan’daki hakimiyeti) ve “Nikola Dönemi”ni içeren-, ilk deftere göre daha detaylıdır. Bu bölümlerde pek çok tâli husus da dile getirilmiştir.²⁴ İlk defter ise, Şuğnan şahları idaresini tesis eden kimse ve onun bunu nasıl teşkil ettiği hakkındaki gibi menkıbevî rivayetlerden oluşur. Maalesef bu eserde de Şuğnan ahalisinin ve şahlarının din ve mezheplerine dair herhangi bir doğrudan ifadeye yer verilmemiştir.

Görünüşe göre bahisleri Mirzâ Haydar Şuğnanî’nin *Tarih-i Şuğnan*’ından alınmış olan bir başka eser, Mirzâ Fâzıl (Fazl Ali) Beg Sorh-efser’e aittir. O, *Neseb ve Silsile-i Şaban ve Miran-ı Hutta-i Kubistan-ı Melik-i Şuğnan* adını taşıyan bu eseri, 1325/1907 yılında Oş’ta –Kırgızistan Cumhuriyeti’nin şimdiki başkenti*- yazmış; Şuğnan mirleri ve şahlarının ecdadı olan Seyyid Şah’la ilgili *Tafsil ve*

²² Kurban Muhammedzâde ve Muhabbet Şahzâde, **Tarih-i Bedaşan**, haz. A. A. Yegâne, Moskova 1973 (İntişârât-ı Dâniş).

²³ Aynı eser, s. 94-206.

²⁴ Aynı eser, s. 87-94.

* Muhtemelen bir sehiv söz konusudur. Zira Kırgızistan’ın şimdiki başkenti “Bişkek”tir [müt. İlv.].

Tercüme-i Seyyid Şah Hâmûş ile –Seng Muhammed Bedahşîyle müşterek eseri olan- *Tarih-i Bedahşan*'ın zeylindeki *Nesebnâme-i Seyyid Ali Şah Veli* isimli kendisine ait diğer iki eserle birlikte neşretmiştir.²⁵

Bu neviden diğer bir tarihî eser, “Za‘îfi” mahlaslı bir şâirden gelen tarihî bir kasidedir. Bedahşanlı (Tacikistan) birinin şahsî notları arasında ele geçen ve tarihî hadiseleri asıllarına uygun olarak veren bu kasîdeyi, şâiri, 1290/1873 yılında metne dökmüştür.²⁶ Za‘îfi, bu kasîdeyi yazmaktaki hedefini, Şuğnan şahlarının isimlerini ve nişanlarını zikredip tanıtmak olarak dile getirmiş ve bu doğrultuda Şuğnan şahlarından dokuz kişiyi zikretmiştir. Ancak diğer mahallî tarihçiler gibi, onun vakıfalar, hatta Şah II. Vencî'den önceki şahların (on ikinci asrın sonları ve on üçüncü asrın başları/on sekizinci asır) isimleri hususunda verdiği malumat kıt olup benzer hataları içerir. Bu haberlerin doğruluk ve yanlışlıkları, Bedahşan'ın mahallî tarihleri ve bölgenin diğer mahallî tarihî vesikalarıyla, bilhassa da bölgedeki kitâbelerde geçen tarihlerle ve şâirlerin defterleriyle mukâyese edildiğinde net olarak ortaya çıkacaktır. Her halükarda Za‘îfi'nin eserini, tümüyle tarihî bir kasîde olarak görmek ve onun İsmailîler katında *Zeriyenâme* olarak meşhur olduğunu bilmek gerekir. Şu farklılıkla ki, bu şiirler, görünüşe göre müessisi hariç, Şuğnân şahlarını takdis etmek amacıyla söylenmemişlerdir. Malum olduğu üzere İsmailîlerin *Zeriyenâmeleri*, onların genellikle dua ve münacat sırasında okudukları ve kendileri vesileyle Allah'tan şefaata talep ettikleri İsmailî imamların isimlerini içeren bir fihrist mahiyetindedirler.

Bedahşan'da mevcut bulunan *Zeriyenâmeler*²⁷, genel olarak iki guruba taksim edilir: Onların bir kısmında, İsmailî akideler uyarınca, Hz. Muhammed (sas)'den önceki imamların isimleri zikredilir. Bu guruptaki eserlerin sayıları diğerine nisbetle daha fazladır, ancak tarihî kıymetleri bir hayli sınırlıdır. İslâm'dan sonraki imamların isimlerini içeren ikinci kısım ise, hem tarihî bakımdan hem de söz konusu halkın itikadî vaziyetini inceleme açısından, tenkitçi bir gözle tetkik edilmek şartıyla gayet faydalıdır. Bedahşan'da mevcut bulunan ve bugüne kadar görülen bu iki türdeki *Zeriyenâmeler*, ekseriyetle Kâsım Şahî fırkasıyla alakalıdır. Ancak bu eserlerde imamların isimleri pek çok kere iç içe geçmiş ve Hindistan Nizarîlerinin pîrleri, görünüşe göre zabt altına alınmış olan diğer mahallî pîrlerin isimleriyle karıştırılmıştır. Ayrıca bu pîrlerin hiç birinin tarihi III. Ağa Han döneminden daha geriye gitmez.

²⁵ САНГ, МУХАММАД, БАДАХШИ, ТАРИХ_И БАДАЪХИЦАН, А. Н. БОПДЪПРЕВ, ЛЕНИНГРА, ДСКОГО, 1959, СТРЮ, 114Б-127Б.

²⁶ Harog Beşeri İlimler Araştırmaları Dergisi'nin faksimile nüshası, kayıt numarası yok.

²⁷ Nesir ya da nazım hâlindeki bu *Zeriyenâmeler*den pek çoğu, bölge halkının elindeki risâlelerde mevcuttur. Pek çoğu da kayıt numarası olmaksızın Harog Beşeri İlimler Araştırmaları Merkezi'nde bulunmaktadır.

Bu vaziyete, muhtemelen boşluklar oluşması ve sonraki nesillerin bu *Zeriyenâmeler*de kullandıkları ıstılahların devamlı değişmesi sebep olmuştur. Buna karşın mevcut *Zeriyenâmeler*den pek çoğunda imamların isimlerinin sayısının kırk sekize ulaşması için gayret sarf edilmiştir. Bu sebeple bazen isimlerin üzerine numara koyulmuş; bazı yerlerde de isimlerden bir kısmı hazf edilmeye çalışılmıştır. Böylece kırk sekiz sayısı, III. Ağa Han olan Sultan Muhammed Şah'ın ismi üzerine denk getirilmiştir. Bu işaretleri koyan kimse, davetin daha yüksek mertebelerini imamların isimlerinin sayısına göre tekit etmiş; böylece resmî fihristle mutabakat sağlamıştır. Öyle görünüyor ki, resmî fihrist, II. Ağa Han'ın döneminde, büyük oğlu Şihâbüddin Şah tarafından yapılan ıslahattan sonra yaygınlık kazanmıştır. Görünüşe göre o, fihriste, Kâsım Şahî Nizâfîlerinin önderi olarak gözüken ve imamlardan bir kısmının, özellikle de kendisinden öncekilerin isimlerini *Zeriyê*den hazfeden ilk kimse idi. O, ıslah ettiği fihristi Kâsım Şahî câmîlerine göndermiş ve onlardan ellerinde bulunan *Zeriyenâmeleri* değiştirmelerini ve onları göndermiş olduğu isimlere mutabık düşecek şekilde yeniden tertip etmelerini istemiştir.²⁸ Her iki fermana da Bedahşan'da itaat edilmiştir. Daha eski *Zeriyenâmeler*de bunlar arasında bir uyum sağlanmaya çalışılmış; yeni *Zeriyenâmeler*de ise, resmî fihrist tıpatıp takip edilmiştir.

Dakik tarihi kaynakların yokluğunda, kitâbeler de Bedahşan İsmâîlîlerinin tarihiyle ilgili güvenilir kaynaklardan bir diğerini teşkil ederler. Küçük çaplı bu kitâbeler, bugüne kadar varlıklarını korumuşlardır. Bunların tümü el yazısıyla ve Farsçadır. Ekseriyetle kanal çekildikten ya da ekin yeri açıldıktan sonra, hatıra kalması niyetiyle, mahallin kabiliyetli bir sâkini tarafından birkaç çeşit hatla, genellikle de nazım hâlinde büyük taşların üzerine oyulmuştur. Bu kitâbelerden bir kısmı tarihi, imâr edenin ismini, yazanın adını ve bazen de başka bilgileri içerir. Bu taş parçalarında zikredilen en eski tarih 1145/1732 senesi, en yenisi ise 1329/1910 yılıdır. Bu şekilde yazılmış tarihlerden diğer bir kısmı hakkında ise elde malumat bulunmamaktadır. Bu makalenin yazarı, bizzat bu kitâbelerden bir kısmını görmüştür. Kasimov²⁹, Tacikistan Bedahşan'ındaki köylerin tamamında bu nevi yazılar tespit etmiş ve okuduktan sonra onları, Rusça olarak kaleme aldığı makalesinde değerlendirmiştir. Bedahşan'daki çok sayıdaki mezarın maalesef yazılı taştan ya da kitabeden yoksun olduğunu belirtmek gerekir. Âhâlinin bu mezarları tanıyabilmelerini sağlayan isimlerinden ve ehemmiyete hâiz olduklarına işaret etmek niyetiyle üzerlerine bağlanan eşya parçalarından başka, bunlarda farklı bir tarihi malumat bulunmaz.

Söz konusu bu fırkanın kaynaklarından nispeten bir hayli yekûn tutan bir diğer gurup da, Bedahşan'dan ele geçen itikadî kitaplar ve büyük-küçük

²⁸ Şihâbüddin Şah Hüseyinî, *Kitab-ı Hitâbât-ı 'Âliye*, haz. Hûşeng Ecakî, Tahran 1341, s. 44.

²⁹ КАСИМОВ, Н., "ЗА ГРАФЧЕСК Е ПАМЯТН К ПАМПИРА", ПЛАН РОВЕДЕН Е, ДУШАНБЕ, ВЪПИСЪК, I, СТРО 1984, s. 10-28.

risâlelerdir. Ekseriyetle yazarının ismi yer almayan bu risâlelerden bir kısmı, bizzat Bedahşan'da yazılmamış ya da onları Bedahşan İsmailileri yazmamıştır. Muhtemelen başka bir yerden buraya getirilmişler ve sonraları, Bedahşan İsmaililerinden birkaç nesil onları istinsah etmiştir. Bu guruptaki en dikkate değer kitap, yine sözünü ettiğimiz *Ümmü'l-Kitab*'tır. Ivanow, bu eseri de bir makaleye konu ederek yayınlamıştır. Bu risâlenin yazılış tarihi hakkında bugüne kadar araştırmacılar muhtelif görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan biri olan Ivanow, onun beşinci/on birinci asrın başı ya da sonrasında yazılmış olabileceği ihtimali üzerinde durur.³⁰ Madelung, onun dördüncü/onuncu yüzyılın başından önce yazılmış olma ihtimali bulunmadığına inanmaktadır. Hatta Alamut devrinde kaleme alınmış olabileceğine ihtimal vermektedir. Fakat Defterî, onun, konuları itibarıyla Muhammese ve Nusayriye inançlarıyla ve de Suriye kökenli İsmaililerden ele geçen *Kitâbu'l-Heft*³¹ ile benzerliğine dikkat çektikten sonra, muhtemelen ikinci/sekizinci asrın ikinci yarısında Irak'ın güneyinde yazılmış olduğu neticesine varır.³² Bununla birlikte *Ümmü'l-Kitab*'ın mukaddimesinde, bu telifin hikâyesiyle ilgili bir parçada şöyle denilmektedir:

“Bu [kitab], Mekke şehrinde, Kureyş ve[ya] İbn Hişam mahallesinde, Abd-i Menaf'ın evinde söylenmiştir (rivayet edilmiştir). Harun ve Ali b. Abdülazim onu Irak'a getirmişler ve vefatları esnasında mü'minlere ve mürsellere tevdi etmişlerdir.”³³

Yukarıda ismi geçen ve söz konusu kitabı Irak (Acem)'a getiren Ali b. Abdülazim'in kim olduğu tam olarak malum değildir. Ricâl hususundaki kitaplara yansıdığı kadarıyla bugüne kadar da bu ismi taşıyan bir tek kişi Rey'e gelmiştir. O da İmam Hasan-ı Müctebâ (as)'nın torunu Ali b. el-Muazzam b. Hüseyin Mu'iyye b. Ali b. Hasan b. Hasan b. İsmail b. İbrahim el-Gamr'dır. Bir miktar tereddüt de olsa, onun çocuklarının Rey'de ikamet ettiklerini söylemek mümkündür.³⁴ Eğer söz konusu kişi *Ümmü'l-Kitab*'ı Irak'a getirmiş ise, onun yaşadığı zamanı altıncı dedesi, İsmail b. İbrahim el-Gamr üzerinden tertibe riayet ederek hesap etmek mümkündür. Zira kardeşi Muhammed b. İbrahim el-Gamr, 199/841 yılında vefat etmiştir.³⁵ Bu takdirde Ali b. el-Muazzam'ın

³⁰ Ivanow, aynı eser, 1963, s. 194.

³¹ Bu kitabı, Mufazzal b. Ca'fi'ye nisbet etmektedirler. Bkz. **el-Heftu's-Şerife**, Mustafa Gâlib, Beyrut trs. (Dâru'l-Endülüs).

³² Ferhad Defterî, aynı eser, s. 121.

³³ W. Ivanow (ed.), “Ummu'l-Kitab” [Anonymous], **Der Islam**, sayı 23, 1936, s. 116.

³⁴ Seyyid Mehdî er-Recâyî, **el-Kevkebu'l-Meşrika**, Kum 1380 (İntişarât-ı Sitâre). Bu şahsa dikkatimi çektiğinden dolayı, Bunyâd-ı Pejuheşhâ-yı Âstân-ı Kuds-ı Razavî'nin seçkin araştırmacılarından Sayın Muhammed Mehdî Fakîh-i Bahru'l-Ulûm'a şükranlarımı arz ediyorum.

³⁵ Ebu Nasr Sehl b. Abdullah Buharî, **Sırr-ı Silsiletu'l-Aleviye**, Necef 1381 (İntişarât-ı

yaşadığı dönem takriben iki asır sonrası olmalıdır. Bu durumda bu kitabın yazılış tarihinin de bu tarihler civarında olması uzak bir ihtimal değildir. Zira her ne kadar *Ümmü'l-Kitâb* eski Farsça ile yazılmışsa da, onun eskiliğinin ikinci/sekizinci asra kadar çıkması muhtemel gözükmemektedir.

Diğer taraftan eserin Arapçadan tercüme edildiğine dair de hiçbir işaret göze çarpmamaktadır. Buna binaen kitabın Irak-ı Acem'de, belki de –İsmailî rivayetlere göre bir dönem Muhammed b. İsmail b. Ca'fer (as)'in ikâmet mahalli olan³⁶- Rey'de yazılmış olması ya da son şeklini burada almış olması uzak bir ihtimal değildir. Yine eserin yazılış tarihini ikinci/sekizinci asırdan önceye götüren başka birkaç işaret daha vardır. Ancak bunlar metinde görülen bir hatadan kaynaklanmaktadır. Zira söz konusu yerde Ebu'l-Hattab –bir sahâbi olan İmam Ca'fer-i Sâdık (as) (v. 148/765)-'ın hayatı Hz. Ali (as) dönemine nisbet edilmiştir.³⁷ Bu hatanın, ikinci/sekizinci asırda yaşamış bir yazar tarafından işlenmiş olması şüphesiz mümkün değildir. Zira henüz Ebu'l-Hattab'ın yaşadığı dönemin üzerinden böyle açık bir hata işleyecek kadar zaman geçmemiştir.

Her halükarda bu kitabın değeri, Şî'î Gulât, bilhassa da Muhammed ve Hattâbiye fırkalarının akîdelerini ve inançlarını içermesi ve bu aşırı fırkaların tarihî seyirlerine dair önemli bir delil olması yönüyledir. Bu fırkaların, nihayetle ilk İsmailîlerin içine nasıl çekilip eritildiklerini ve onların fikirlerinin Bedahşan İsmailîlerine nasıl tesir ettiğini görmek bu vesileyle mümkün olmaktadır.

Bedahşan dışında yazılmış, fakat burada da tesadüf edilen eserlerden diğer bir kısmı, *Resâil-i İhvânu's-Safâ* isimli eserden özetlenerek üretilmiş risalelerdir.³⁸ Bu risalelerin Bedahşan'a getirildikleri tarih malum değildir. Fakat onların Bedahşan İsmailîleri arasında mevcut olması, Bedahşan İsmailî inançlarının niçin daha ziyade Fatimî döneminin tesiri altında şekillenmiş olduğu sorusuna güzel bir cevap teşkil edebilir.

Görünüşe göre Kâsım Şahî'nin otuz ikinci imamı II. Mustansır Billah'ın sözlerinden oluşan *Kitâb-ı Pendiyyât-ı Civânmerdî*³⁹ gibi Bedahşan'daki Kâsım Şahî imamlarından da geride eserler kalmıştır. Mezkûr kitabı görünüşe göre oğlu Abdüsselâm Şah, Bedahşan'a götürmüştür.⁴⁰ Abdüsselâm Şah kitaba eklediği

Haydariye), s. 16.

³⁶ ed-Dâ'î İdris İmâdüddin el-Kureyşî, *Uyûnu'l-Ahbâr ve Funûnu'l-Âsâr*, haz. Mustafa Gâlib, Beyrut 1986 (Dâru'l-Endülüs), s. 353 ve 414.

³⁷ W. Ivanow (ed.), aynı eser, 1936, s. 983.

³⁸ *Resâil-i İhvânu's-Safâ ve Hullânu'l-Vefâ*, thk. Arif Tamer, Beyrut-Paris 1995 (Menşûrât-ı Uveydât).

³⁹ *Pendiyyât-ı Civânmerdî*, haz. W. Ivanow, Bombay (Câmi'a-i İsmâiliye).

⁴⁰ Ferhad Defterî, aynı eser, s. 533.

kendisine ait bir kasidede kendini suflere mahsus bir şiveyle tanıtmış ve yine kendisine ait bir fermanla onları/halkı hak/doğru imamlara itaate davet etmiştir.⁴¹ Bunların tümü Bedahşan Kâsım Şahî ve İsmailî İmamları arasındaki irtibatı göstermesi bakımından faydalı kaynaklardandır.

Aynı şekilde yedinci/on üçüncü asır ve sonrasındaki Horasan ve Kuhistan İsmailî yazar ve şairlerine ait eserlerin Bedahşan'da bulunması, bu iki mntıkanın İsmailîleri arasındaki irtibatı hikâye ediyor olabilir. Mesela Hâce Nasîrüddin Tusî'ye nisbet edilen eserler; tarihçi, şair ve münşi olan ve görünüşe göre Alamut döneminin sonlarında yaşamış bulunan Hasan Salâh[uddin] Münşî⁴²'ye ait eserler; Ebu İshak Kuhistanî'ye ait bir risâle (1957); Hayırhâh Heratî'nin eserleri⁴³, bilhassa da *Kelâm-ı Pîr* adı altında onun –dönemi esnasında taşıdığı Bedahşan dâ'îsi ünvanına Kâbil ve Horasan dâ'liğini de ilave etmesi bir fayda sağlamamıştır⁴⁴- uydurduğu/ürettiği risâle⁴⁵. Bu son eser, daha ziyade Bedahşan'daki Kâsım Şahîlerin konumunu bilmek açısından faydalıdır. Ne olursa olsun Hayırhâh, böyle bir hileyle, Nâsır-ı Husrev adı altında Kâsım Şahî imamını ve davetini daha meşhur kılmayı arzulamış olmalıdır.⁴⁶ Böylece Ya'kûb Şah, oğlu Hüseyin b. Ya'kûb Şah ve ailesinin diğer üyeleri gibi Horasan'ın diğer dâ'ileri, Mirzâ Küçük'ün *Münâcâtname* ve şiirlerinde⁴⁷ olduğu üzere kitaplar, risâleler ve şiirler yoluyla Bedahşan İsmailî risâlelerinde kendi isimleriyle kalıcı hâle gelmişlerdir. Aynı şekilde Hâkî Horasanî (ö. 1055/1645'den sonra)'nin ve torunu Rukâm'ın şiirleri ya da Fedâyî-i Horasanî (ö. 1344/1923)'nin şiirlerinden bir bölüm ve onun *Hidâyetu'l-Mü'minin et-Tâlibîn*⁴⁸ isimli kitabı da, Bedahşan İsmailîlerine ait kitaplar ve risâleler arasında yerlerini almışlardır. Her ne kadar içlerinde Bedahşan'la ilgili hiçbir işaret mevcut değilse de tek başlarına bu eserler bile, bu iki mntıka arasında ve Kâsım Şahîler ile Bedahşan İsmailîleri arasında devamlı bir irtibatın mevcut bulunduğunu ispat etmeye yardımcı olabilirler.

⁴¹ I. K. Poonawala, *Bibliography of Ismaili Literature*, California 1977 (Maliba), s. 296.

⁴² Bu şahsı tanıtmak için gereken daha fazla tafsilâtı başka bir yerde sunma imkânı bulmayı ümit ediyoruz.

⁴³ Hayırhâh Heratî, *Tasnîfât-ı Hayırhâh Heratî*, haz. W. Ivanow, Bombay 1959 (Encümen-i İsmâ'îlî); Hayırhâh Heratî, *Risâle-i Hayırhâh Heratî*, haz. W. Ivanow, Tahran trs.

⁴⁴ Hayırhâh Heratî, 1959, s. 36-45.

⁴⁵ Hayırhâh Heratî, *Kelâm-ı Pîr*, haz. W. Ivanow, Bombay 1934 (İntişârât-ı Muzafferî).

⁴⁶ Ivanow, aynı eser, 1963, s. 142-143.

⁴⁷ Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi'ndeki risâlelerin kayıt numaraları yoktur.

⁴⁸ Muhammed b. Zeynelâbidîn Fedâyî-i Horasanî, *Hidâyetu'l-Mü'minin et-Tâlibîn*, haz. Alexander Semenov, Tahran 1362 (İntişârât-ı Esâtîr).

İsmaililere ait itikadî kitaplar ve risâlelerin bir diğer gurubu, bölgede sâkin bulunan İsmaililer tarafından Bedahşan'ın dâhilinde yazılanlardır. Bu nevi eserlerin başında da Nasır-ı Husrev'in kitapları yer alır. Bu eserler, içlerinde Nâsır-ı Husrev'in fikirlerine dair malumat içermelerinin yanında, Bedahşan İsmaililerine ait inançların sonraki dönemlerdeki geçerliliğini takdir etmek bakımından da faydalı olabilirler. Seyyid Suhrab Veli Bedahşanî'nin eseri, *Sî u Şeş Sahîfe* adını taşımakta olup 856/1452 yılında kaleme alınmıştır.⁴⁹ O da Nâsır-ı Husrev'in eserleriyle bir arada değerlendirildiğinde bir mana kazanır ve İsmailî fikir ve inançların dokuzuncu/on beşinci asırdaki seyrini göstermek bakımından güzel bir ölçü sunar.

Bu arada, *İrşâdu't-Tâlibîn fi-Zikri Eimmeti't-Tâbirîn* isimli risâle –görünüşe göre 929/1522 yılında yazılmıştır⁵⁰–, başka bir kaynak eser bulunmaması sebebiyle, Muhammed Şâhî imamlarının tarihi bakımından seçkin bir eser konumuna yükselir. Bu eserde Kâsım Şâhî ve Muhammed Şâhî guruplarının nasıl yayıldıkları hakkında mevcut bulunan açık bilgilere, görüldüğü kadarıyla bugüne kadar başka bir yerde tesadüf olunamamıştır. Bu malumat eğer Mahmud Miskî'nin *Zerîyenâme* kasidesiyle⁵¹ bir araya getirilirse, Nizârîlerin gayet karanlık dönemlerinden birini aydınlatmak mümkün hâlde gelebilir. Bedahşan'da sırf *İrşâdu't-Tâlibîn* isimli risâlenin bulunması bile, bu bölgede Muhammed Şâhîler koluna mensup kimselerin bulunduğu delalet edebilir. Bununla birlikte bu risâlenin yazarının ismi, metinde zikredilmemiştir. Eğer bu kişinin ismi, Ivanow'un istifade ettiği nüshanın üzerinde yazılı olan Muhib Ali Kunduzî ise, ifade ettiğimiz durum doğrulanmış olur. Bu durumda onu, Hindistan'ın kuzeyinde taraftarları bulunan ve 991/1583 senesinde vefat eden⁵² Seyyid Ali Kunduzî ile eşleştirmek mümkün hâlde gelir. Bu şekilde onun Kunduzî sıfatı da, bölgede Muhammed Şâhîlere mensup kimselerin mevcut bulunduğunu daha fazlasıyla tekit etmiş olur.

Bunlara ilave olarak Bedahşan'da ekseriyetinin yazarı meçhul olan pek çok itikadî kitap ve risâleye de tesadüf olunmaktadır. Bu eserlerin büyük kısmı için özel bir zaman tayin etmek mümkün değildir. Ancak bunlar, Bedahşan

⁴⁹ Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi'ndeki elyazmaları metninden alınmış mikrofilm nüshasının kayıt numarası yoktur. Bu eser aşağıda verilen tarzda İran'da da neşredilmiştir. Seyyid Suhrab Veli Bedahşanî, *Sî u Şeş Sahîfe*, haz. Hüşeng Ecakî, Tahran 1339 (İntişârât-ı Keyhân).

⁵⁰ Bu tarih sadece Ivanow'un istifade ettiği nüshada mevcuttur (Ivanow, 1963, s. 165). Bu kitabın el yazması metninden alınmış bir mikrofilm nüshası Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi'nde bulunmaktadır.

⁵¹ Horasan (İran) İsmaililerinden olan Mahmud Miskî'nin kasidesi, ele geçmesine rağmen görünüşe göre henüz araştırmacıların ilgisini kendisine celb edememiştir.

⁵² Abdülhay Habibî, *Tarih-i Afganistan der Asr-ı Gurganî-yi Hind*, Kabil 1341 (Puhenî Matbaa), s. 271.

İsmailîlerinin inanç ve fikirlerini tanımak açısından oldukça faydalı olabilirler. Yine bu eserler, *-Ümmü'l-Kitâb*'ta geçtiği şekliyle- Muhammese'nin fikirlerinin Nâsır-ı Husrev'in öğretileriyle, sufilerin ıstılahlarıyla, İmâmiye Şî'a'sının renk ve sûretiyle nasıl karıştırılıp devşirildiğine dair de güzel örnekler sunarlar. Misal olması kabilinden, bir kaç babı dışında⁵³ bugüne kadar bir bütün olarak tanıtılmamış olan elyazması bir kitap, burada tanıtılacaktır. Yazarın istifade ettiği nüshada müellifin ismi ve unvanı bulunmamaktadır. Seyyid Nizâmeddin b. Seyyid Nûreddin tarafından 1392/1972 yılının Cemâdiye'l-Ülâ ayında istinsah edilen söz konusu bu nüsha, 90 sayfa tutmaktadır.

Kitap müstakil bablar halindedir. Başu ve sonu itibariyle de başka risâlelerden alındığı belli olan kapak sayfalarının içi bir cilt hâlinde bir araya getirilmiştir.⁵⁴ Muhtemelen de bu sebeple hiç kimse bu babların arasındaki bağlantıya işaret etmemiştir. Her halükarda bu kitap; kitapları, babları ve fasılları sayısına göre isimlendiren bölge halkının geleneklerine uygun olarak yedi ya da sekiz bab içermektedir. Muhtemelen bu kitap da *Heştâb* (sekiz bab) ya da *Bîşteri Heştâb* (yedi baktan fazla) olarak anılmaktaydı. Bununla birlikte günümüze kadar bilinen diğer *Heştâb*lardan farklıdır. Bu kitabın babları şu şekildedir: 1) Din âlimini bilmeyi beyâna dair bab, 2) Mebde' (başlangıç) ve me'âdı (son) beyâna dair bab, 3) Marifet ile ilgili bir kelime/söz⁵⁵, 4) Kabul edenin (icâbet edenin) âlâmetini beyâna dair bab, 5) Hadlere dair bab, 6) Kurtuluşa erecek ve helâk olacak mezhepleri beyâna dair bab, 7) Kur'ân'ın tenzil ve te'vilini bilmeyi beyâna dair bab, 8) On dört ma'sûmu beyâna dair bab.

Bu kitabın bir yerinde, "Peygamberimizin dünyadan rihlet etmesinin üzerinden yaklaşık olarak bin üç yüz kırk beş yıl geçtiği" zikredilmektedir (aynı eser, s. 56). Ancak bu tarihin müellifin kendisi tarafından mı konulduğu ya da ilk istinsah eden kişinin bu tarihi kendi dönemine çekip çekmediği hususu malum değildir. Bir yerde *Ümmü'l-Kitâb*'tan bile söz ettiği göze çarpmaktadır.⁵⁶ Aynı şekilde Şî'î İmâmiye mezhebinin renk ve çizgilerini ve Sufiyâne ıstılahları da ihtiva etmektedir. Fakat Şî'î İmâmiye'nin te'sirinin sadece görünüşte olduğu anlaşılmaktadır. Zira sekizinci bab, on iki Şî'î imamı, Peygamber (as) ve Fâtıma ile değil, on dört ma'sûmla alakalıdır. Müellifin kanaatine göre bu kimseler, Şî'î

⁵³ A. Bertels ve M. V. Bakayef, aynı eser, 1376, s. 31-32 (22, 23 ve 119. Nüshalar, 170. Nüsha, muhtemelen 130. Nüsha ve 194. Nüsha).

⁵⁴ Bu eserden bir nüsha, Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi'nde kayıt numarası olmaksızın mevcuttur.

⁵⁵ Aslında da böyledir. Görünüşe göre bu şekilde "kelime" yazmak, yazarın ya da kâtibin lehçesiyle alakalı bir husustur.

⁵⁶ Ivanow (ed.), aynı eser, 1936, s. 36.

imamzâdelerden farklı şehit düşmüş on dört kişidir (doğru veya yanlış). Bunlardan daha acayibi ise Kâsım b. İmam Mehdî (ac.)'den söz edilmesidir.⁵⁷

Daha ziyade sufi menkıbeleri havası bulunan başka bir el yazması nüsha örneği, görünüşe göre yine şimdiye kadar tanınmadan kalmış olan ya da tanıtılmamış olan bir kitaptır. Bu kitapta da yazarının ismi ve unvanı bulunmamaktadır. 5 Rebi'ü'l-Evvel 1368/1949 tarihinde ismi bilinmeyen bir kâtip tarafından istinsah edilmiştir. Dokuz fasla taksim edilmiş olup altmış altı sayfa olarak yazılmıştır.⁵⁸

Küçük çaplı diğer risâlelerden, misal olarak insanlığın altı menziline, şerî'atın yedi erkânını ve bunların tevîlini beyâna dair olan *Çebel Subh* zikredilebilir.⁵⁹ *Menâkıbnâme-i Hazret-i Ali* ya da *Nûrnâme* ise, daha ziyade Gulât-ı Şî'a'nın ayak izlerinin yer aldığı, hatta bir yerde Benân b. Sem'ân'dan nakledilen bir rivayet yoluyla, Şî'a'nın tard edilmiş fırkalarından sayılan Benâniye fırkasının⁶⁰ tesirinin görülebildiği başka bir eserdir. Bu kitabın üzerinde yazarın ismi, kitabın ismi, telif ve istinsah tarihi bulunmamaktadır.⁶¹ *Çebel Tenân* efsanesi ise, nispeten daha meşhur bir eserdir.⁶² Bu makâlenin yazarının istifade ettiği nüsha, beş sayfa olup 18 Zi'l-Ka'de 1351/1932 tarihinde, Bahar Sarayı'nda, Seyyid Şahzâde Muhammed tarafından istinsah edilmiştir.⁶³ *Risâle-i Çebel Hadis* ya da *Sad u Çabardeb Hadis-i Nebvî* başka bir el yazması nüshadır. 45 sayfa olup 1373/1954 senesinde, ismi zikredilmeyen bir kişi tarafından istinsah edilmiştir.

Bu kitapların ve risâlelerin tamamı, itikadî vaziyeti araştırmak ve İsmailî fikirlerin tarihî seyrini takip etmek açısından faydalıdır ve zikredilen karışımlarını dışı vuran önemli numûnelerdir.

III. ve IV. Ağa Han'ın fermanlarını ya da haber ve konuşmalarını içeren bir mecmua Tahmâsb oğlu Ali tarafından 1358/1939 yılında *Hazâ Fermâyiş-i*

⁵⁷ Aynı eser, s. 89.

⁵⁸ Elyazması metinden bir nüsha, Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi'nde mevcut olup kayıt numarası bulunmamaktadır.

⁵⁹ Elyazması metinden bir nüsha, Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi'nde mevcut olup kayıt numarası bulunmamaktadır.

⁶⁰ Ebu'l-Hasan Ali b. İsmail Eş'arî, **Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfû'l-Musallîn**, thk. Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, c. I, Kahire 1950 (Mektebetü'n-Nahdatü'l-Misriyye), s. 66-67 ve 97; Sa'd b. Abdullah el-Eş'arî el-Kummî, **Kitâbu'l-Makâlât ve'l-Fırak**, tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tahran 1961 (İntişârât-ı Atâyi), s. 35-38 ve 56.

⁶¹ Elyazması metinden bir nüsha, Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi'nde mevcut olup kayıt numarası bulunmamaktadır.

⁶² Bu kitaba başka kimseler de dikkat çekmişlerdir (Bertels ve Bakayef, 1376, s. 58, nüshada 69).

⁶³ Elyazması metinden bir nüsha, Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi'nde mevcut olup kayıt numarası bulunmamaktadır.

Serkâr-ı Hudâvend adı altında oluşturulmuş; Âşûrbeğ Dermârehtî oğlu İkrâmbeg 1413/1992 senesinde bunlardan bir nüsha çıkarmıştır.⁶⁴ Bu haberler ve konuşmalar vasıtasıyla, Kâsım Şâhî camiasının dâhilî sıkıntılarını, bilhassa da mahallî pırların ne tür sıkıntılara yol açtıklarını ve imamların onların nüfûzlarıyla nasıl mücadele etmeye çalıştıklarını anlamak mümkün hâlde gelebilir. *Nasîbatnâme ez Meşâyib-i Ashâb* isimli kitap, “geceleyin eve [ziyarete] gitmeyin” ve diğerleri gibi halk tipi bir zümre için zorunlu ve zorunlu olmayan hususlarla ilgili bir eserdir. Üzerinde yazarının ve kâtibinin ismi ve kitâbet tarihi bulunmayan bu kitap⁶⁵, önceki yüzyıllarla ilgili olarak bir hayli sınırlı malumat içeriyorsa da, Bedahşan İsmaililerinin halk kesiminin inançlarını tanımak açısından gâyet elverişlidir. Yine başka bir elyazması kitap olan *Kitâb-ı Tıb*’ın da yazarının ve kâtibinin ismi ve kitâbet tarihi yoktur. Tacik lehçesine mahsus kelimelerle dolu olan bu kitap, alfabe harflerinin fazileti hakkındadır. Harflerle ilgili olarak cadılığa ve derman vericiliğe mahsus bazı açıklamalar mevcuttur.⁶⁶ Bunlar, Hurûfiye fırkasının en alt seviyedeki tesirini gösteriyor olabilir.

Noktavîlik ve Hurûfîlik fırkasının Bedahşan İsmailileriyle irtibatı, Emrî-yi Şirazî (998/1590’da katledildi)’nin Tacikistan Bedahşan’ında ele geçen şahsî risâlelerindeki şiirlerde kendini gösterir. Yine Nesîmî ve Kâsım-ı Envâr (ö. 837/1433)’ın şiirlerine de, bu risâlelerde sıkça rastlanır. Ancak onların Bedahşan’daki tesirini, Yâsî, Gâfil ve diğerleri gibi bazı Bedahşan şairlerinin Emrî-yi Şirazî’yi taklit ederek söyledikleri “*Elifnâme*”lerde ve söz konusu kimselerden geride kalan risâlelerdeki şiirlerde daha açık olarak görmek mümkündür.

Sergüzeştânâmeler, söz konusu fırkayla ilgili eserlerden bir başka gurubu teşkil ederler. Kitapların isim fihristlerinde zikredilen bu nevi yeni eserlerden biri de Niyazî-yi Şuğnanî (ö. 1403/1982) hakkındadır. Görünüşe göre bu eser, talebelerinden biri tarafından, tarafsız bir gözle, bilinmeyen bir tarihte yazılmıştır.⁶⁷ Diğer bir eser olan *Fazîletnâme*, Müvekkilî Seyyidsâh Kelân’ın oğlu Mûkî⁶⁸ Seyyid Celâlîşah tarafından nazım hâlinde söylenmiştir. 176 sayfa tutan bu kitabı, kâtibî İkrâmbeg –Âşûrbeğ Dermârehtî’nin oğlu- 25 Reb’u’l-Evvel

⁶⁴ Elyazması metinden bir nüsha, Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi’nde mevcut olup kayıt numarası bulunmamaktadır.

⁶⁵ Elyazması metinden bir nüsha, Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi’nde mevcut olup kayıt numarası bulunmamaktadır.

⁶⁶ Elyazması metinden bir nüsha, Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi’nde mevcut olup kayıt numarası bulunmamaktadır.

⁶⁷ Elyazması metinden bir nüsha, Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi’nde mevcut olup kayıt numarası bulunmamaktadır.

⁶⁸ “Mûkî” Hindçe bir kelimedir ve İsmaililerin günümüzdeki münâsebetlerinde, fırkanın mahallî reisi manasına gelmektedir.

1366/1987'de istinsah etmiştir.⁶⁹ Bu kitabın sonunda şâir, kendi hayat hikâyesini anlatmıştır (s. 170 vd.). Kitâbın geri kalan kısmındaki şiirleri kaldırmıştır. Yine gerçekte bir mukaddime olan *Sevânih ve Guzâreşât-ı Muhtasar ez nâ-Miülâyimât-ı Rûzgâr-ı Men* de, 335 sayfalık bir kitaptır. 1389/1969'da Adîm-i Şuğnânî mahlaslı Seyyid Zamânüddin tarafından kaleme alınmıştır.⁷⁰ Aynı şekilde Dermâraht dihkânına bağlı bir köyden olan Poladbeg b. Husrevbegzâde'nin hayat hikâyesini de Âşûrbeg, Kiril alfabesiyle ve Tacik Farsçasıyla yazmıştır.⁷¹ Bu *Sergüzeştân*lerden her biri, gerçekte az bulunan içtimâî tarih kaynaklarının bir türüne denk düşerler ve talim-terbiyenin vaziyetine, talim-terbiye kitaplarına, pirlerin tesirine, cemaatin arasında bulunan halifelere ve Sünnîlerin İsmailîler ve diğerleriyle nasıl bir hâkimiyet mücadelesine girdiklerine dair güzel bilgiler sunarlar.

Her ne kadar Bertels ve Bakayef bir kısmının fihristini çıkartmış⁷², Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi'nin görevlileri de bir bölümünü bir araya toplamış ve geri kalanını da toplama gayreti içinde iseler de, bu bölgede kaleme alınmış çeşitli risâlelerde yer alan Bedahşanlı şâirlerin şiirleri, görünüşe göre yığının sadece bir avucunu oluşturmaktadır. Ancak risâleler kaleme alma ve istinsah etme işi, hâl-i hâzırda bu bölgede hâlâ devam etmektedir. Ekseriyeti İsmailî olan ve nadiren de olsa Hâfız, Sa'dî, Mevlevî, Attâr ve diğerleri gibi İsmailî olmayan şâirlerin şiirlerini ihtiva eden bu risâleler, gerçekte bir fenni ihya etme niyetiyle değil, bilakis bir kopyaya sahip olma isteğini karşılayacak teksir tezgâhlarının azlığı sebebiyle⁷³, geçmişteki gibi elle çoğaltılmaktadırlar.

Bu şiirler, İsmailîler için, derin fikirlere dalmış veya hayaller içindeki bir kimseden dökülen basit bir şiir demeti değildir, bilakis gerçekte onların dinî bir yönü bulunmaktadır ve bayramlarda, matemlerde, kurban merasiminin icrası sırasında ve diğer pek çok hususta icra edilen medîhahânî merâsiminde, rebâb ve defle, hüzünlü ve dingin bir ses tonuyla okunurlar. Gerçekte bu risâleler, onlar için dua kitabı hükmünde sayılabilir ve bu açıdan Horasan köylerindeki günümüz İsmailîlerinin inançlarıyla benzerlik arz ederler. Risâlelerdeki bu şiirlerin İsmailî olmayan şâirlere ait olması mühim değildir. Bununla birlikte

⁶⁹ Elyazması metinden bir nüsha, Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi'nde mevcut olup kayıt numarası bulunmamaktadır.

⁷⁰ Elyazması metinden bir nüsha, Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi'nde mevcut olup kayıt numarası bulunmamaktadır.

⁷¹ Elyazması metinden bir nüsha, Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi'nde mevcut olup kayıt numarası bulunmamaktadır.

⁷² A. Bertels ve M. V. Bakayef, aynı eser, 1376, s. 35-46, 29-46. Nüshalar.

⁷³ 1379/2000 yılında Tacikistan Bedahşan'ında çok az sayıda teksir tezgâhı mevcuttu. Bunların ekseriyeti de Ağa Han Vakfı'na bağlı müesseselere ait olup umûmun bunları kullanma imkânı yoktu.

Bedahşan İsmaililerinin inancına göre, onları söyleyen kimselerin tümü İsmailîdirler. Bu şiirler de İsmailî şiirler manzûmesi içinde yer almaktadırlar. Buna göre bu şâirlerin fikirleri, Bedahşan İsmaililerinin inançlarına ilave edilmiş ve bunlardaki mefhumlar, onların itikadları olmuştur. Bu durumda bu risâlelere müracaat edecek bir araştırmacı, diğer şâirlerin şiirlerini gördüğünde, bu karışımı da algılayacaktır.

Her halükarda çok sayıda olan bu kaynak eserler, Bedahşan İsmaililerinin müphem kalan tarihî ve itikadî noktalarından bazılarını gidermek hususunda büyük ehemmiyete sahiptirler. Buna karşın onlara ait bir kaynak eserden istifade edilmesi de nadir bir durumdur. Muhtemelen bunun sebebi, ekseriyetinin edebî seviyesi bir hayli düşük olan bütün bu şiirler içinden dikkat çekici hususları ya da tarihî noktaları bulup çıkarmak, gerçekten vakit alan bir uğraştır ve samanlıktaki iğne aramak hükmündedir. Ancak bu yolla elde edilecek bilgilerin itimada şâyân olacağı da açıktır. Yazar, istifade ettiği risâlelerden pek çoğunu Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi'nden elde etmiş; bir kısmını ise doğrudan doğruya Tacikistan Bedahşan'ındaki köylerde yaşayan halktan emanet almıştır. Risâlelerin pek çoğunda, kâtibin ismi veya kitâbet tarihi ya da her ikisi bulunmamaktaydı. Diğer bir kısmının sahipleri de, her ne kadar ellerinde bulunan risâleleri lütfederek emanet olarak vermişlerse de, aile içinde eserin mülkiyeti hususunda ihtilaf bulunması gibi çeşitli mülahazalara binaen söz konusu risâlelerin tanıtılmasına yanaşmamışlardır. Bunun gibi başka birçok sebep de, risâleleri tek tek tanıtarak özelliklerini sayma işini mümkün olmaktan çıkartmıştır. Bu yüzden bu çalışmada, sadece Harog Beşerî İlimler Araştırmaları Merkezi'nden elde edilen ya da Tacikistan Bedahşan'ındaki halktan alınan risâleler zikre konu olmuştur.

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

- Barthold, V., *Güşîde-i Makâlât-ı Tabkîkî-yi Barthold*, trc. Kerim Keşâverz, Tahran 1351, İntişârât-ı Emir Kebir.
- Bertels, A. ve M. V. Bakayef, *Fibrîst-i Nüşbahâ-yı Hattî-yi Mevcûd der Vilâyet-i Bedahşan-ı Tacikistan*, trc. K.B. Elçibig ve S.A. Şahhomarof, Kum 1376, İntişârât-ı Âyetullah Mar'aşî.
- Bedahşî, Seng Muhammed, *Tarih-i Bedahşan*, haz. Mînuçehr Sutûdeh, bsy. 1367, İntişârât-ı Cihangîrî.
- Buharî, Ebu Nasr Sehl b. Abdullah, *Sırru Sillileti'l-Aleviyye*, Necef 1381 h.k., Haydariye.

- СЕМЕНОВ, А. А., “ИСТОРИЯ ШУШАНА, СПЕРС ДСКОНГО ПЕРЕВА ПРМЕЧАН ЯМА СНАБД Л А. А. СЕМЕНОВ”, ПМКЛАГСА, XXI, 1917.
- Daftary, Farhad, *Tarib ve Akaid-i İsmailiye*, trc. Feridun Bedreî, Tahran 1375, İntişârât-ı Ferzan.
- Daftary, F., “Bibliography of the late W. Ivanow”, *Ilm*, no. 4, 1977.
- Eş‘arî, Ebu’l-Hasan Ali b. İsmail, *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve İhtilâfî’l-Musallîn*, c. I, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire 1950, Mektebetü’n-Nahdatî’l-Mısıriyye.
- el-Eş‘arî el-Kummî, Sa’d b. Abdullah*, Kitâbü’l-Makâlât ve’l-Fırak, tsb. Muhammed Cevad Meşkûr, Tahran 1961, İntişârât-ı Atâyî.
- Fedâyi-i Horasanî, Muhammed b. Zeynelabidin, *Hidâyetü’l-Mü’minîne’t-Tâlibîn*, haz. Aleksandr Simiunuf, Tahran 1362, İntişârât-ı Esâtir.
- , *A Guide to Ismaili Literature*. London 1993, Royal Asiatic Society.
- Habîbî, Abdülhay, *Tarib-i Afganistan der Asr-ı Gurganî-yi Hind*, Kabil 1341, Pûhenî Matbaa.
- Heratî, Hayrîhâh, *Risâle-i Hayrîhâh-ı Heratî*, haz. V. Ivanow, Tahran, trs.
- , *Ismaili Literature*, Tehran 1963, Tehran University.
- Ivanow, W., (ed.), “Ummu’l-kitab” [Anonymous]. *Der Islam*, 1936, 23.
- , *Kelâm-ı Pir*, haz. V. Ivanow, Bombay 1934, İntişârât-ı Muzafferî.
- КАСЫМОВ, Н., “ЗА ГРАФЧЕСК Е ПЛАМЯТИ К ПЛАМІРА”, ПЛАМ РОВЕДЕН Е, ДУШАНБЕ, ВЪПИСЪК, I, СТІЮ 1984, s. 10-28.
- Krausse, A., *Russian in Asia, A Record and Study 1558-1899*, London 1899, Grand Richard.
- Kuhistanî, Ebu İshak, *Kitâb-ı Heft Bâb Ebu İshak*, haz. V. Ivanow, Tahran 1957, İntişârât-ı Haydarî.
- el-Kureyşî, el-Dâ‘î İdris İmâdüddin, *Uyûnu’l-Abbâr ve Funûnu’l-Âsâr*, haz. Mustafa Gâlib, Beyrut 1986, Dâru’l-Endülüs.
- Kûşkekî, Burhaneddin, *Râhnumâ-yı Katagan ve Bedahşan*, trs.
- Madelung, W., “Ismailiyya”, *Encyclopaedia of Islam*, 2nd Ed. Vol. IV.
- Mouzer, Henri, *Sefernâme-i Türkistan ve İran (Güzeri der Asya-yı Merkezi)*, trc. Ali Mütercim, yay. haz. Muhammed Gülbin, Tahran 1356/2536, İntişârât-ı Seher.

Muhammedzâde, Kurban ve Muhabbet Şahzâde, *Tarih-i Bedahşan*, haz. A.A. Aganof, Moskova 1973, İntişârât-ı Dâniş.

....., *Pendîyyât-ı Civânmerdî*, haz. V. Ivanow, Bombay 1950, İntişârât-ı Câmî'a-i İsmailiye.

Poonawala, I.K., *Bibliography of Ismaili Literature*, California 1977, Maliba.

Rawlinson, H., *England and Russian in the East*, Karachi 1980, İndus Publication.

er-Recâyî, Seyyid Mehdî, *el-Kerkebü'l-Maşrûka*, Kum 1380, İntişârât-ı Sitâre.

....., *Resâil-i İbrânî's-Safâ ve Hullânî'l-Vefâ*, thk. Arif Tamer, Beyrut, Paris 1995, Menşûrât-ı Uveydât.

Şah Hüseyinî, Şihâbüddin, *Kitâb-ı Hitâbât-ı Âliye*, haz. Huşeng Ecakî, Tahran 1341.

----- *Tasnîfât-ı Hayırhâb-ı Heratî*, haz. V. Ivanow, Bombay 1959, İntişârât-ı Encümen-i İsmailî.